

30. Пойда Д. П. Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период (1866-1900 гг.) / Д. П. Пойда. – Днепропетровск, 1960.
31. Слабченко М. Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст.: У 2 т. / М. Є. Слабченко. – К., 1927. – Т. 2.
32. Шандра В. Адміністративно-законодавчі заходи Російського уряду для прискорення інтеграції Правобережної України у складі Російської імперії (60-ті роки XIX ст.) / В.Шандра // Історія України. – 1999. – № 38.
33. Шаховской Д. И. Выкупные платежи / Д.И.Шаховской // Великая реформа: Русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем. – М., 1911. – Т. VI.
34. Щербина П. Ф. Селянська реформа 1861 р. у Подільській губернії (до питання про відривки) / П.Ф. Щербина // З історії соціально-економічного розвитку і класової боротьби на Україні: Наукові записки. – К., 1960. – Т. 13.

The article is devoted into a specials of realization reform of 19 of February 1861 on Right-Bank Ukraine. The policy of government of Russian empire in this question analyzed. Described the influence of the internal politic conditions for reform in this region.

Key words: reform, Right-Bank Ukraine, peasant, low, land.

Отримано: 28.05.2010

УДК 930«18»(477.4):338.45

А. Михайлик

ВПЛИВ РИНКОВИХ УМОВ 60–90-х РОКІВ XIX ст. НА РОЗВИТОК ПРОМИСЛОВОСТІ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ

У статті характеризується розвиток промисловості Правобережної України другої половини XIX ст., визначається роль ринкових відносин у економічних трансформаціях її основних галузей на території тодішніх Київської, Подільської і Волинської губерній.

Ключові слова: Правобережна Україна, промисловість, пореформенний час, ринкові відносини, економічний розвиток, промислові підприємства.

Економічний фактор завжди був одним з найголовніших чинників становлення і розвитку держави. Створення сприятливих умов господарювання для всіх його суб'єктів, постійна діяльність щодо забезпечення якнайвищого рівня життя для якнайбільшої кількості громадян завжди має бути головним пріоритетом у діяльності будь-якого уряду. У цьому контексті звернення до історичного досвіду минулого завжди буде актуальним і потрібним, оскільки воно дозволяє краще зрозуміти особливості економічного розвитку як окремих регіонів, так і всієї держави, та застерегти від можливих помилок у майбутньому.

Враховуючи важливість порушеної проблеми, до її вирішення вдавалось на одне покоління дослідників. Вивчення розвитку промисловості України на рівні регіонів розпочалося ще в другій половині XIX ст. і триває до нині. Досить повну характеристику економічних процесів, що відбувалися на території Правобережної України в пореформенний час зустрічаємо в роботах А.А.Блау, Б.С.Брандта, Є.С.Лур'є, А.І.Рафаловича, Д.П.Журавського, С.П.Фармаковського, А.І.Ярошевича [18]. В наступний період дослідження індустріального розвитку краю було продовжено в працях І.Фещенка-Чопівського, Н.Я.Григорієва, Д.І.Багалія, К.Г.Воблого, О.П.Оглоблина, А.А.Нестеренка, Ф.Е.Лося, І.О.Гуржія, Т.І.Лазанської, О.А.Шевченко [32] та інших. Незважаючи на значну кількість науковців, що працювали в межах окресленої проблеми, праці, яка б врахувала всі тенденції промислового розвитку Правобережжя в період утвердження і швидкого розвитку капіталізму та визначила місце регіону в економічному поступі України та всієї Європи створено не було.

На території України в першій половині XIX ст. промисловий переворот розпочався з харчової промисловості. В свою чергу, на території Правобережної України основою місцевого індустріального виробництва були цукроваріння і гуральніцтво. На прикладі підприємств цього профілю особливо яскраво помітні зміни, пов'язані з становленням і розвитком ринкових відносин у пореформений час. Після побудови 1814 р. в селі Вишнівчик Кам'янецького повіту першого цукрового заводу на Правобережжі, цей регіон України швидко захоплює лідерство у виробництві і, згодом, експорті цукру за його межі [26, с.178].

Підвалини різкого збільшення виробництва цукру на території Київської, Подільської та Волинської губерній було закладено протягом першого пореформеного десятиліття. Як зазначалося в звіті Київського губернатора за 1870 р.: «Велика промисловість, фабрична і заводська, набула значного розвитку в останні роки, особливо це торкається бурякоцукрового виробництва» [3, арк.2].

Справжній підйом галузі датується 1881–1883 роками, після виведення у 1881 р. нової технології переробки сировини, у результаті чого вихід цукру з берківця виріс з 35 фунтів до 1 пуда 30 фунтів [19, с.61]. У тому ж таки 1881 р. уряд Російської імперії змінив систему акцизного збору щодо цукру: замість обліку продукту за нормами було введено облік за його дійсним виходом на підприємствах [20, с.245]. Ще раніше, в 1877 р., було майже повністю припинено імпорт цукру, що також позитивно вплинуло на місцеве виробництво. До найбільш важливих заходів впливу держави на стан виробництва і збуту цукру було повне повернення, починаючи з квітня 1873 року, акцизу при вивезенні цукру за кордон. (У врожайний 1885–1886 господарський рік уряд Російської імперії не лише повертав акцизний збір, але й виплачував цукрозаводчикам премію за експортований цукор у розмірі 0,9–1,0 руб. за кожний вивезений пуд цукру) [23, с.41].

Однією з важливих ознак капіталістичного (інтенсивного) розвитку названої галузі є монополізація ринку виробництва і розподілу цукру. Ще в 1887 р. було створено перший синдикат виробників цукру, діяльність якого координувалася з бюро в Києві. Спочатку об'єднання складалося з 171 підприємства, а на 1892 р. до його складу входило вже 203 заводи і фабрики з 224 існуючих [33, с.122].

У Правобережній Україні, яка у досліджуваній період займала домінуючі позиції з виробництва цукру, на початку 90-х рр. XIX ст. працювало 116 підприємств подібного профілю. З них 70 було приватними і 46 належало акціонерним товариствам. Серед власників – цукровиробників Київщини, Поділля і Волині слід відзначити Потоцьких (4 заводи), Бобринських (4 заводи), І. Щенявського, К. Сулятицького та І. Преснухіна [30, с.3].

Про важливість бурякоцукрового виробництва для регіону свідчать такі дані. Загальна вартість виробленої продукції 583 фабрик і заводів Київської губернії (найкраще розвинутої в промисловому відношенні серед 3-х губерній Правобережжя) досягла в 1870 р. 34314458 руб. З цієї суми 85 цукроварень виробили цукру на 21371607 руб., а 208 винокурень – на 8876886 руб., що разом складало 30248493 руб., або 88 відсотків від загалу [3, арк.7]. Через 10 років сума виробництва місцевих промислових об'єктів зросла вдвічі і становила на 1880 рік 68,5 млн. руб. [6, арк.9]. Характерно, що це зростання відбулося не за рахунок збільшення кількості підприємств, а завдяки інтенсифікації виробництва вже існуючих. Ще через 10 років, у 1889 році, вартість продукції, виробленої на підприємствах Київщини, зросла до 75471056 руб. Лише цукроварні виробили продукції на 46025405 руб.

– значно більше, ніж загальна вартість промислової продукції краю 20 років тому (в 1870 р.). «Бурякоцукрове виробництво справляє надзвичайно важливий вплив на весь побут місцевого населення через те, що займає біля 70 тис. десятин кращих земель під посіви буряків і забезпечує працює тисячі робочих рук», – зазначалось у звіті київського губернагора за 1880 р. [6, арк.9]. Виробництво місцевих гуралень досягло в 1889 р. 13245021 руб. [5, арк.14].

Становище робітників на підприємствах регіону залишало бажати кращого. Так, на Шамраївському, Іваньківському та Андрушківському цукрових заводах Київщини в 1871 р. через важкі умови праці та побуту, погане харчування і медичне обслуговування, робітники організували страйк. Після відвідування підприємств київським повітовим санітарним інспектором та повітовим ісправником, всі факти, що свідчили про незадовільні умови праці підтвердилися [1, арк.1–3]. На Устянському цукровому заводі Ольгопільського повіту, що на Поділлі, як наслідок антисанітарійних умов праці, в червні 1871 р. розпочалася епідемія тифу, що змусило губернське правління скласти єдині правила устрою приміщень і лікарень при фабриках і заводах. При цьому місцевій поліції було наказано забороняти відкриття нових підприємств у разі невиконання їх власниками названих правил [2, арк.23–25].

Потерпали робітники і від свавілля підрядчиків, котрі наймали їх на роботу. Як правило, це були євреї. «Підрядчиків іншої національності, які б наймали робітників на цукрові заводи, ми не знаємо», – писав у 1881 році кореспондент газети «Киевлянин» у статті про тяжкі житлові умови робітників на цукрових заводах Подільської і Київської губ-ї [21, с.3]. А більшість працівників на цукроварнях краю наймалися на роботу саме таким шляхом [10, арк.128].

Значних обсягів набула в пореформеній час промисловість найбільшого економічного і культурного центру Правобережної України – міста Києва. Серед справжніх гігантів індустрії міста – цукрорафінадний завод на Демієвці (заснований 1868 р., у 1880 р. виробив 967 тис. пудів цукрового піску), збудований у 1862 р. Г.Бродським млин на Подолі, який на 1890 р. виробив муки на 600 тис. руб. Важку індустрію Києва представляли 11 машинобудівних і металообробних підприємств. На них працювало 2,1 тис. робітників і вироблялося продукції більш ніж на 2,4 млн. руб. Лише на відомому заводі «Арсенал» наприкінці XIX ст. трудилося біля 750 чоловік. Саме в пореформеній час у місті було побудовано 9 тютюнових фабрик, які 1885 р. виробили продукції на 1922 тис. руб. [16, с.115–117].

Така практика побудови фабрик, заводів чи інших господарських споруд з цегли, виробленої на власному невеликому підприємстві, була досить поширеною і в інших українських губерніях. Так, будівництво приміщень Шосткінського порохового заводу в Києві було розпочато саме з будівництва невеликого цегельного заводу, що згодом дозволило постійно розширювати виробничі потужності підприємства: у 1890 р. в його складі почав діяти піроксиліновий завод для виробництва бездимного пороху, а в 1891 р. – сірчаноокислотний завод [11, арк.10].

Розвиток промислового виробництва Волинської губернії в пореформеній час йшов тим самим шляхом, що й на Київщині, хоча загальні обсяги випуску продукції підприємствами Волині були значно скромніші. Не зважаючи на досить значну кількість фабрик і заводів (у 1870 р. – 801), на них працювало лише 6049 робітників, а загальний виробіток продукції становив 3746280 руб. [4, арк.47–48]. На початку 80-х років, у 1881 р., продуктивність місцевих підприємств зростає до 10668025 руб. – більш ніж у три рази [7, арк.19]. Ще через два роки, в 1883 р., 892 фаб-

рики і заводи краю виготовили продукції вже на 13284610 руб., а кількість пролетарів збільшилась до 11590 чоловік [16, с.279].

Не зважаючи на порівняно малу кількість, 12 заводів і фабрик, провідне місце в економіці краю займало бурякоцукрове виробництво. Підприємства названої галузі 1883 р. виробили цукру на 6683 тис. руб, що складало 52 відсотки вартості продукції всієї фабрично-заводської індустрії Волинської губернії. В тому ж році 105 гуралень, на яких працювало 974 робітника, викурили спирту на 3271 тис. руб. [16, с.282, 285]. Разом із продукцією місцевих цукроварень це становило 75 відсотків виробництва губернії.

Завдяки швидким темпам зростання фабрично-заводської промисловості Правобережжя, а, особливо, збільшенню виробництва на цукроварнях, які використовували деревину у величезній кількості, на Волині в другій половині XIX ст. значно зросло споживання лісу. Обіг 20 лісопильних заводів досягнув на початку 80-х років 500 тис. руб. Чимало деревини споживалося підприємствами паперової галузі, яка була представлена в губернії 9 фабриками, що в 1883 р. випустили продукції на 495 тис. руб. (на 234 тис. більше, ніж виробили 7 таких фабрик Волині у 1866 р.) [16, с.287, 289].

Найбільш розвинутими в економічному відношенні були Житомирський і Луцький повіти, які в 1883 р. виробили промислової продукції на 233,3 і 75,6 тис. руб. відповідно [8, арк.13].

Правобережжя Полісся (17 відсотків території Правобережної України), разом із Донецьким басейном були двома регіонами України, де вироблявся метал. У поліських районах Волинської губернії його виробляли з болотної руди на деревному вугіллі. Зростало, хоча повільно і нерівномірно, виробництво поліського чавуну. В 1865 р. доменні заводи губернії виплавили 10,5 тис. пудів чавуну, а 1869 р. – вже 15,1 тис. пудів. Починаючи з 70-х років XIX ст. невеликі доменні заводи Правобережної України починають відчувати значний конкурентний тиск з боку Донбаських. До того ж, у 90-х роках на них був поширений загальний гірничий податок. Тому в 1900 р. останню домну колишнього Південно-Західного краю Російської імперії було зупинено (на Денешівському заводі) [27, с.70, 72].

Великою перешкодою для розвитку промисловості Волинської губернії була відсутність розгалуженої мережі залізниць, за показником забезпеченості яким Волинь значно відставала від Київщини та Поділля. Це призвело до певних диспропорцій в економічному розвитку та виникнення на її території протягом другої половини XIX ст. низки населених пунктів, які завдяки своєму розташуванню біля залізниці швидко розвивалися і за обсягами виробництва промислової продукції набагато випереджували деякі старі міста – адміністративні центри краю. Особливо помітним цей процес був у південно-східній частині Волинської губернії, де внаслідок розвитку промисловості і торгівлі разом із залізничною мережею, швидко відбувався процес урбанізації. Так, наприклад, загальна сума виробленої промислової продукції містечка Славута в 1879 р. становила 656400 руб., що в 10 разів більше, ніж вартість виробленої продукції всіх підприємств повітового центру – міста Заслав. Тут діяло суконне виробництво із загальною сумою виробітку 235 тис. руб. і 183 працюючими, машинобудівний (механічний) завод із виробництва сільськогосподарської техніки, де 1879 р. 165 робітників випустили продукції на 15 тис. руб., лісопильня з обсягом виробництва в 100 тис. руб. та інші підприємства [28, с.167].

Під впливом ринкових відносин багато підприємств губернії почали випускати продукцію, яка відповідала економічній спеціалізації

як самої Волині, так і всієї Правобережної України, а через це – знаходила широкий ринок збуту. Так, паперова фабрика в тій же Славути у 70-х роках виробляла продукції в середньому на 115000 руб. на рік. Переважно, це був папір, що використовувався для пакування цукру на численних цукроварнях регіону. У містечку Лабази підприємство, що належало французу Є. Клейду, освоїло випуск мідних апаратів також для потреб цукрових заводів. У кінці 70-х років їх вироблялося на 25 тис. руб. [28, с.168]. У селі Рокитне Овруцького повіту Волинської губернії Санкт-Петербурзький купець Ю. М. Розенберг збудував скляний завод. Протягом наступного часу він забезпечував скляним посудом підприємства Віленської, Вітебської, Гродненської, Мінської, Смоленської, Подільської і Волинської губерній для розливу продукції гуралень у кількості не менше 200 тис. відер щороку [24, с.53].

Потреби ринку зумовили побудову в 1886 р. коркової фабрики у Києві. Раніше таку продукцію подільські, а разом з ними – київські та волинські винокури, були змушені імпортувати з Риги і Варшави [9, арк. 11]. Значним попитом серед подільських винокурів користувалась продукція Радомишльського, Баранівського, двох житомирських скляних заводів [13, арк.35]. На думку тогочасних економістів, «... розвиток гуральництва в Подільській, Київській і Волинській губерніях, у поєднанні з великими запасами лісу та піску, стали основою виникнення фарфоро-фаянсової промисловості волинського краю» [9, арк.3]. Тут на початку ХХ ст. лише у Житомирському повіті діяло 9 таких заводів, загальне річне виробництво яких становило біля 1 млн. руб. [14, арк.18-19].

Розвиток промисловості на території Подільської губернії великою мірою залежав від стану її сільського господарства. У другій половині ХІХ ст. обороти підприємств, які займалися переробкою продуктів землеробства, досягли 84% загального обсягу промислового виробництва регіону [34, с.8].

На Поділлі загальний обсяг виробництва підприємств цієї галузі у 1882-1883 рр. оцінювався в 24221621 руб., що у 17 разів більше у порівнянні з 1862 р. За 20 років (1862-1882) кількість цукрових заводів зросла на Поділлі на 53 відсотки, а чисельність працюючих збільшилась з 1138 до 15879 чол. [22, с.144, 146]. Станом на 1891 р. у губернії діяло 44 цукрові підприємства. Більшість з них належало товариствам (31 завод) і лише 13 приватним особам. На цих промислових об'єктах працював 13921 робітник, що становило 57 відсотків загальної кількості фабрично-заводських працівників губернії [29, с.5]. Найкраще цукрова галузь була розвинута у Вінницькому та Ольгопільському повітах, де в 1891 р. було вироблено цукру на 5364 тис. руб. та 3030 тис. руб. відповідно. Найгірше – у Багатському (431 тис. руб.) та Проскурівському (404 тис. руб.) повітах [29, с.3].

Показовим прикладом такого впливу, а точніше – взаємовпливу різних напрямків економічної діяльності в умовах дії ринкового механізму були угоди між власниками окремих цукрових заводів Правобережної України з Акціонерним товариством Південно-Західної залізниці про будівництво залізничних колій, які б з'єднали їх підприємства із залізницею. Така практика у 80-х роках ХІХ ст. була надзвичайно поширеною, про що свідчить значна кількість справ фонду «Акціонерне товариство Південно-Західних залізниць, м. Київ» (ф. 1573), у яких визначаються умови та інші питання, пов'язані з будівництвом.

Економічні зв'язки Поділля із сусідніми регіонами, висока рентабельність гуральняного виробництва призвели до значного збільшення обсягів випуску продукції місцевих заводів і фабрик. Вартість продукції подільських гуралень у 1883 р. досягла 11530475 руб., що майже в

10 разів більше показників 1863 р. [17, с.55]. Характерним для розвитку цієї галузі було те, що вона вже в перші пореформені роки потрапила до рук представників торгівельного капіталу. Останні відкуповувалися від власників рентою і вели майже самостійне господарство на орендованих підприємствах. Ця обставина призвела до певного послаблення зв'язків гуралень із сільськогосподарським виробництвом. Так, у збірнику відомостей Подільського статистичного комітету за 1883 р. наголошувалося, зокрема, що «... років 20 назад гуральництво цілком перебувало в руках землеволодільців і було тісно пов'язано з сільським господарством. Зараз воно майже цілком в руках комерсантів, переважно євреїв» [17, с. 28].

Про сільськогосподарську спрямованість економіки регіону свідчить і досить мала кількість промислових робітників на місцевих підприємствах. Так, згідно з переписом 1897 р., Поділля за загальною кількістю робітників (139062 чоловіків) хоч і стояло вище Волинської, Харківської та Таврійської губ-й, проте відносно загальної кількості населення – на останньому серед українських земель. На 100 мешканців краю припадало 4 робітники, тоді як у середньому по імперії – 7 [31, с.6].

Швидкий розвиток капіталізму у сільському господарстві спричинив до виникнення підприємств із виготовлення і ремонту сільськогосподарської техніки й знарядь. Перша в губернії фабрика такого профілю була збудована у 1873 р. в с. Черемиси Вінницького повіту. Згодом такі підприємства з'явилися у містах Могилеві-Подільському, Городку, Проскуріві [15, арк. 17]. Землеробські знаряддя, віялки, сівалки, соломорізки, млинки та інші збувались як на місцевому ринку, так і вивозилися до Києва, Одеси, Житомира. До найбільш значних машинобудівних підприємств Поділля належали землеробсько-технічний завод поміщиків Маньковецьких у с. Боровка Ямпільського повіту, машинобудівний завод Фердинанда Бросмана у Вінницькому повіті, завод Ю. М. Рутберга в с. Рудка Ольгопільського повіту [12, арк. 14].

Економічна спеціалізація регіону формувалася на початку XIX ст., після інкорпорації Правобережної України до складу Російської імперії. Через це, всі зусилля російської адміністрації щодо впливу на економічний розвиток краю зводилися до захисту інтересів насамперед загальноімперських. Намагання перетворити Правобережжя на ринок промислових товарів, вироблених на території російських губерній, було одним із факторів швидкого розвитку промисловості, зорієнтованої на переробку аграрної продукції на території Київщини, Поділля і Волині. До геополітичного та природно-кліматичного факторів після реформи 1861 р. додався ще один потужний чинник розвитку краю – соціально-економічний. Завдяки цьому, Правобережжя раніше ніж більшість регіонів імперії стало на рейки капіталізму, що позначилося на всіх аспектах життя його мешканців. Однак, повністю скористатися плодами прогресу більшість його населення могли лише за умови існування власної держави.

Список використаних джерел:

1. Центральний державний історичний архів України в м. Київ (далі – ЦДАУК). – Ф.442. – Оп.50. – Спр.75.
2. ЦДАУК. – Ф.442. – Оп.50. – Спр.129.
3. ЦДАУК. – Ф.442. – Оп.51. – Спр.376.
4. ЦДАУК. – Ф.442. – Оп.51. – Спр.377.
5. ЦДАУК. – Ф.442. – Оп.534. – Спр.197.
6. ЦДАУК. – Ф.442. – Оп.534. – Спр.442.
7. ЦДАУК. – Ф.442. – Оп.535. – Спр.322.
8. ЦДАУК. – Ф.442. – Оп.537. – Спр.183.
9. ЦДАУК. – Ф.442. – Оп.540. – Спр.187.
10. ЦДАУК. – Ф.575. – Оп.1. – Спр.1.
11. ЦДАУК. – Ф.580. – Оп.1. – Спр.3.

12. Державний архів Вінницької області. – Ф. 29. – Оп. – Спр. 37.
13. Державний архів Житомирської області. – Ф. 32. – Оп. 1. – Спр. 171.
14. Там само. – Ф. 329. – Оп. 1. – Спр. 68.
15. Кам'янець-Подільський міський державний архів. – Ф. 226. – Оп. 79. – Спр. 1942.
16. Военно-статистическое обозрение Вольнской губернии. – К., 1887. – Ч. 1.
17. Сборник сведений о Подольской губернии. – Каменец-Подольск, 1883. – Вып. II.
18. Блау А. А. Торгово-промышленная Россия / А. А. Блау. – СПб., 1899; Брандт Б. С. Иностранные капиталы, их влияние на экономическое развитие страны / Б. С. Брандт. – СПб., 1899. – Ч. II; Лурье Е. С. Организация и организации торгово-промышленных интересов в России / Е. С. Лурье. – СПб., 1913; Рафалович А. Промышленные синдикаты за границей и в России, их экономическое и социальное значение / А. Рафалович. – СПб., 1904; Журавский Д. П. Статистическое описание Киевской губернии / Д. П. Журавский. – К., 1852. – Ч. I – III; Фармаковский С. П. Синдикатские этюды / С. П. Фармаковский. – СПб., 1908; Ярошевич А. И. Очерки экономической жизни Юго-Западного края / А. И. Ярошевич. – К., 1908-1911. – Вып. I-IV.
19. Блау А. А. Торгово-промышленная Россия / А. А. Блау. – СПб., 1899.
20. Бовуа Даниель. Битва за землю в Україні 1863-1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах / Даниель Бовуа. – К.: Національна академія наук України, 1998.
21. Важный вопрос хозяйства // Киевлянин. – 1881. – № 6.
22. Жмурко О. І. До питання про розвиток цукроваріння і гуральництва на Поділлі у пореформений період / О. І. Жмурко // Наук. праці КПДПУ. Іст. науки. Т. 2 (4). – Кам'янець-Подільський: Абетка, 1998.
23. Завадский И. Б. Наше свеклосахарное производство, его прошлое и настоящее / И. Б. Завадский. – К., 1878.
24. Завальнюк К. В. Торгіва промисловими товарами між Україною та Білорусією у другій половині XIX ст. / К. В. Завальнюк // Український історичний журнал. – 1998. – № 4.
25. Історія робітничого класу Української РСР. – К.: Наукова думка, 1967. – Т. 1-2.
26. Нариси історії Поділля – Хмельницький: Облполіграфвидав, 1990. – С. 178.
27. Орловский Б. М. Развитие металлургического производства на Украине в первой пореформенной десятилетии // История народного хозяйства та економічної думки УРСР / Б. М. Орловский. – 1984. – № 18.
28. Прищеп О. Нові тенденції в урбанізаційному процесі Волинської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. на прикладі південно-східних її повітів / О. Прищеп // Болохівщина: земля і люди. Матеріали всеукр. наук. конференції «Велика Волинь». – Хмельницький, 2000. – Т. 20.
29. Сахароваренное производство в Подольской губернии // Подольские губернские ведомости. – 1892. – № 63.
30. Сахароваренное производство в Подольской губернии // Подольские губернские ведомости. – 1892. – № 87.
31. Стопкевич Б. Промышленность и сельское хозяйство Подолии // Экономическая жизнь Подолии. – 1914. – № 1.
32. Фещенко-Чопівський І. Природні багатства України / І. Фещенко-Чопівський. – К., 1918. – Ч. II; Григорьев-Наш М. Поділля. Географічно-історичний нарис / М. Григорьев-Наш. – Кам'янець-Подільськ, 1918; Багалій Д. І. Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті / Д. І. Багалій. – Харків, 1928. – Т. I; Воблій К. Г. Нариси з історії російсько-української цукровобурякової промисловості / К. Г. Воблій. – К., 1928-1930. – Т. I-II; Оглоблин А. П. Очерки истории украинской фабрики. Предкапиталистическая фабрика / А. П. Оглоблин. – К., 1925; Нестеренко А. А. Очерки истории промышленности и положения пролетариата Украины в конце XIX – начале XX в. / А. А. Нестеренко. – М., 1954; Лось Ф. Е. Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба в конце XIX и в начале XX столетия (конец XIX ст. – 1904 г.) / Ф. Е. Лось. – К., 1955; Гуржій І. О. Україна в системі всеросійського ринку 60-90-х рр. XIX ст. / І. О. Гуржій. – К., 1968; Лазанська Т. І. Історія підприємництва в Україні. (На матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.) / Т. І. Лазанська. – К, 1999.

33. Циперович Г. Синдикаты и тресты в дореволюционной России и в СССР / Г. Циперович. – Л., 1927.
34. Ярошевич А. И. Очерки экономической жизни Юго-Западного края / А. И. Ярошевич. – К., 1908-1911. – Вып. IV.

Development of industry of Right-bank Ukraine of the second half of XIX item is characterized in the article, the role of market relations is determined in economic transformations in basic industries on territory of the of that time Kiev, Podillya and Volyn provinces.

Key words: Right-bank Ukraine, industry, post reform time, market relations, economic development, industrial enterprises.

Отримано: 11.04.2010

УДК 94(83/.86):2:94(470+571)

С. В. Олійник

РЕЛІГІЙНИЙ ФАКТОР У ГАЛИЦЬКОМУ НАПРЯМКУ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ РОСІЇ 1686-1917 РОКІВ

У статті здійснюється спроба дослідити релігійний фактор у галицькому напрямку зовнішньої політики Росії в 1686-1917 роках.

Ключові слова: Галичина, Московська держава, Росія, Російська імперія, Польща, Австро-Угорщина, православна віра.

Зовнішньополітичний курс Московської держави та Російської імперії, спрямований на реалізацію гасла збирання всіх руських земель, здійснювався за допомогою різноманітних шляхів і методів. Важлива роль у розширенні кордонів імперії в західному напрямку відводилась релігійному фактору. Використовувався він і при прагненні Росії долучити до своїх володінь Галичину. Аналіз історіографії дає змогу констатувати наявність значної кількості робіт з історії Росії, України, Галичини та православної церкви, в яких певною мірою висвітлюється зазначена у заголовку проблематика. Науковий доробок дореволюційних, радянських та сучасних вітчизняних і зарубіжних істориків дозволяє виділити три етапи використання релігійного фактора у галицькому напрямку зовнішньої політики Росії. Перший етап охоплює період від правління Петра I до Першого поділу Польщі. Другий – включає період перебування Галичини під владою Австро-Угорщини з 1772 по 1914 рр., а останній – пов'язаний з Першою світовою війною. У той же час потрібно констатувати нерівноцінність дослідження кожного із зазначених етапів. Найбільшу увагу в істориків привернула спроба Росії з позиції сили нав'язати в роки Першої світової війни в Галичині православ'я [3; 15-17; 23; 26; 27]. Значно менші здобутки науковців стосуються періодів перебування Галичини під владою Речі Посполитої [5; 7; 19; 33; 34] та Австро-Угорщини [10; 11; 18; 22; 28; 31; 32]. Все це, а також відсутність досліджень, які б охоплювали цілісно всі три етапи, свідчить, що релігійний фактор у галицькому напрямку зовнішньої політики Росії потребує ґрунтовного дослідження.

Московська держава, розширюючи свої межі на захід і ведучи боротьбу з Литвою, а потім з Річчю Посполитою, активно використовувала релігійне питання. Гасло захисту православних відкривало можливості втрутитися у внутрішні справи цих країн. Воно було своєрідним виправданням дій, спрямованих проти Литви і Речі Посполитої. Виступаючи на захист православної віри, Москва здобувала прихильність у православних підданих західних сусідів, які потерпали від окатоличення та нав'язування унії. Така політика Москви в значній мірі допомогла їй утвердитись на Лівобережжі та зміцнити свої позиції на